

Inhoud

Inleiding	11
Uitstraling	11
Reputatie	14
Wisse tot 1920	16
Hagiografie	20
Reserves en respect	24
Geen complete biografie	27
Episodes	29
1. Exodus uit de Gereformeerde Kerken (1920-1921)	33
1.1 Predikant te Driebergen	34
1.2 Het afscheid aangekondigd	35
1.3 Afscheidsspektakel	38
1.4 Kerkelijk onweer	39
1.5 De taal van Wisses verleden	43
1.5.1 Eerste peilmoment: ijveren voor eenheid in Leiden (1903-1904)	44
1.5.2 Tweede peilmoment: schriftelijke uitlatingen over de veronderstelde wedergeboorte	47
1.5.3 Derde peilmoment: beoordeling van het vertrek van ds. W. den Hengst (1914)	52
1.6 Verantwoording en verdediging	55
1.7 Intocht in de Chr. Geref. Kerk	61
1.8 Christelijk-gereformeerd en gereformeerd	65
1.9 De rechterflank van de Gereformeerde Kerken	69
2. Dienaar van het Woord onder voorwaarden (1921-1928)	79
2.1 Intrede in Arnhem: voordelen en voorwaarden	81
2.2 Groei en bloei	84
2.3 Kerkelijke kronkelwegen	86

2.4	Planning van vrije zondagen	89
2.5	Huisbezoek: praktisch en theorie	91
2.6	Afscheid van Arnhem	94
2.7	Overgang naar Utrecht	97
2.8	Met het hoofd in Apeldoorn	99
3.	Imagobuilding (1921-1928)	107
3.1	In de breedte van het kerkelijke leven	108
3.2	Spreker en schrijver	112
3.3	Reformatorische kracht	116
3.4	Interkerkelijke contacten en progressieve neigingen	120
4.	Voetangels en klemmen op weg naar Apeldoorn (1921-1928)	127
4.1	Verstoorde verhoudingen met ambtgenoten	127
4.2	Spanning tussen progressiviteit en 'heilig conservatisme'	129
4.2.1	Wisse en Geelkerken: verwantschap en waardering	130
4.2.2	De toneelkwestie aan de Vrije Universiteit	133
4.2.3	De paradijsslang	136
4.2.4	Teleurstelling over Wisses opstelling	137
4.3	Manoeuvres in een politiek mijnenveld	142
4.3.1	Antipapisme	145
4.3.2	Anticoalitiepolitiek	149
4.3.3	Afstand tot de SGP	151
4.3.4	Krachtmeting op de classis Apeldoorn	154
4.3.5	Conflictbemiddeling in Utrecht	158
4.3.6	Kritiek zonder keuze	161
4.4	Verhouding tot de Gereformeerde Gemeenten	165
4.4.1	Pleidooien voor fusie	166
4.4.2	Gereserveerde tonen	169
4.4.3	Aansluiting bij de hoofdstroom	172
4.5	Beschuldigd van overspel	174

4.5.1	Huwelijkscrisis	175
4.5.2	Kerkelijke doofpot	181
5.	Van kathedder naar kansel (1928-1936)	193
5.1	Connecties met de Theologische School	195
5.2	Van een 'overgegeven' naar een gedeeld hart	198
5.3	Het hooglerarencorps: een verdeeld viermanschap	203
5.4	Het incasseringsvermogen van de curatoren	208
5.5	Onrust in de kerken	212
5.6	De affaire-Vroegindeweyj	216
5.7	Ontknoping	226
6.	Weer dominee	
	Predikant ván Amsterdam en té Middelburg (1936-1946)	235
6.1	Uit de put gepreekt?	236
6.2	Groei van de gemeente?	238
6.3	Opnieuw eigengereid	241
6.4	Eeuwige verhuizer	245
6.5	Predikant te Middelburg	250
6.6	Promotor van de rechtse richting in de Chr. Geref. Kerk	255
6.7	Afscheid als dienstdoend predikant	261
7.	'Wisse was een misse'	
	Voorganger in bezettingstijd (1940-1946)	265
7.1	Wereldbeschouwingen in apocalyptisch licht	267
7.2	Het mindere kwaad	269
7.3	Het oordeel aangezegd	271
7.4	Het oordeel gekomen	276
7.5	Nieuwe machthebbers	277
7.5.1	Ontrouw aan Oranje	278
7.5.2	Sympathie voor de nieuwe orde	280
7.5.3	Oproepen tot gehoorzaamheid	285

7.6 De NSB naar de mond gepreekt	289
7.7 Advocaat van de duivel?	291
7.8 Broeders en vrienden	295
7.9 Vertroebelde blik	298
7.10 De overgave van Middelburg	302
7.11 In de vuurlinie	308
8. Oecumenicus (1945-1957)	321
8.1 Samenleving en kerk	323
8.2 Zelfbewustzijn en roepingsbesef	326
8.3 Interkerkelijke contacten	329
8.3.1 Uitgangspunten	330
8.3.2 De Geref. Kerken (vrijgemaakt)	331
8.3.3 De Geref. Gemeenten (in Nederland)	336
8.4 Dogmatisch relativeren	343
9. Inspirator van Bewaar het Pand (1945-1957)	349
9.1 Middelpuntvliedende krachten	349
9.2 Veeleisende vrije voorgangers	354
9.3 Bemiddelaar en samenbinder	356
9.4 Jubileumjaar - crisisjaar	362
9.5 Wegen naar de toekomst	367
9.6 Op de generale synode van 1953	373
9.7 De kanselboodschap	378
9.8 Synode van stilstand	382
9.9 Pyrrusoverwinning	386
9.10 Man met drie gezichten	390
9.11 Emigratie als twistappel	395
9.12 'Onze mannen' en 'de tegenstanders'	401
9.13 Aan de vooravond van de synode van 1956	403
9.14 Ouderling honoris causa	405
9.15 Op de synode van 1956	408
9.16 Continue combinatie	413

10. Opa en kleinzoon	
De mens achter de publieke persoonlijkheid	421
10.1 De verloren zoon	421
10.2 Hitler Jugend	425
10.3 Veluws onderduikadres	427
10.4 Opgepakt	429
10.5 Bond der bonden	432
10.6 De weggekuste bloem	434
Wie wás Wisse?	437
Persoonlijkheid	440
Eigentijdse kritiek	452
Positie en betekenis	455
Bijlage. ‘Liever te streng dan te slap!’	
Een brief van prof. G. Wisse over de zondag – en over zichzelf	461
Gebruikte afkortingen	473
Geraadpleegde archieven	474
Mondelinge bronnen	477
Geciteerde literatuur	477
Register van persoonsnamen	494

Inleiding

De kleurrijke en veelzijdige figuur van professor Gerard Wisse (1873-1957). Over hem gaat dit boek. Nu geniet deze man vooral in bevindelijk-gereformeerde kringen bekendheid, maar nog geruime tijd nadat hij de laatste adem uitblies, was dat heel anders. Wisse had talloze aanhangers en bewonderaars. Van hem is wel gezegd dat aan hem ‘niets alledaags’ was. Tot ver buiten eigen kring genoot hij (van zijn) uitstraling.

Uitstraling

Die reputatie dankte hij aan de 100 boeken die hij schreef, maar meer nog aan de 10.000 redevoeringen die hij hield. Wisse was een echte volksredenaar, die zijn publiek in sensatie wist te brengen. Toen theologiestudent Simon van der Molen na een tijdrede van Wisse in Den Haag samen met zijn toekomstige zwager het kerkgebouw verliet, greep deze hem bij de mouw en riep verbaasd uit: ‘De trams rijden nog!’ Voor hem had de tijd stilgestaan. Zó kon Wisse zijn ‘geachte toehoorders’ biologeren.¹ Dat deed hij door van zijn optreden een echte *happening* te maken.² Deels voerde hij een show op, maar het pakkende hiervan zat ook in de inhoud. Sprekers van kaliber erkenden dat de genialiteit er in zijn gesproken woord van af vonkte.³ ‘Zeldzaam origineel’, vond de hervormd-gereformeerde ds. Jac. van Dijk.⁴ Volgens communicatiedeskundige Anne van der Meiden bezat hij een onwaarschijnlijk retorisch talent.⁵ Terecht is gewezen op Wisses oorspronkelijke en frisse taalgebruik en soms

---

1. Mededeling van zoon Henk van der Molen.

2. Zo typeerde ds. E.F. Vergunst (1927-2017) in een telefoongesprek met mij de tijdredes die hij meemaakte.

3. W. Kremer, ‘Prof. G. Wisse als homileet’, *Homiletica* 17 (1958) nr. 1, 3-7, aldaar 3.

4. *Het nooit verloren vergezicht*, Nijkerk 1983, 41.

5. Mededeling A. van der Meiden.

meeslepende stijl.⁶ Wisse zocht naar opvallend spraakgebruik. Ooit vertelde hij dat hij nooit moeite had gepaste woorden te vinden, ‘wel om van de gepaste woorden de beste te vinden.’⁷ Daar slaagde hij overigens niet altijd in. Het resulteerde soms in quasinederige formuleringen, zoals de ondertekening van een open brief met ‘uw toegenegen student in de homiletiek’.⁸

Wisse pakte zijn hoorders met creatieve associaties. Zo ging hij ooit in op een bezoek van koningin Wilhelmina aan de Amsterdamse Jordaan, toen een volksbuurt, waarbij de bewoners de paarden van de koets hadden uitgespannen en deze zelf voorttrokken. Onder de indruk hiervan riep Wisse uit: ‘O, die Jordaan... wat zijn er vele afvalligen in die oude volksbuurt van Amsterdam... maar er zullen ook nog getrouwen zijn, die behoren tot de schare, die niemand tellen kan. Van één mensch, die uit de Jordaan kwam, weet ik het héél zeker: van... Naäman de Syriër!’⁹

In rake bewoordingen werkte Wisse op het gemoed van zijn hoorders. Dat deed hij bijvoorbeeld in een preek over Judas, die vond dat de armen beter af zouden zijn geweest met wat de fles zalf die een vrouw over Jezus’ voeten liet leeglopen, had gekost. Wisse wees op de gewenste milddadigheid voor de armen en de zending. Soms ontbrak het daaraan: ‘Dan is het rechtzinnig, maar óók recht zuinig!’¹⁰ In 1921 riep hij een apocalyptisch beeld op. Abraham Hellenbroek had eeuwen geleden aangekondigd dat tegen het naderende wereldeinde Rome nog eenmaal grote macht zou uitoefenen, en wel als bondgenoot van een wereldwijde stroming die niet uit God is.¹¹

---

6. A. Baars, ‘Ter inleiding’ in een heruitgave van *De heilsfeiten. Van advent tot pinkstertriumpf*, Kampen 2007, 5-24, aldaar 23-24.

7. Herinnering W.J. Caspers in P. van Midden, *De jeugd van vroeger. Herinneringen aan honderd jaar gereformeerd Driebergen, Driebergen* 1987, 6.

8. DW 26 november 1943.

9. Geciteerd door L. Floor in RD 24 februari 1998; vgl. Ben van Kaam en Anne van der Meiden, *De dominee gaat voorbij. Familiaalalbum van driekwarteeuw protestants leven in Nederland*, Bilthoven 1974, 156.

10. Preek over Joh. 12:1-8, 28 februari 1943, aantekeningen mw. Dentz, schrift II.

11. *De Roomsche processies*, Utrecht 1921, 13.

Wisse op de kansel van de chr.geref. kerk in Utrecht

Wisse maakte deze opvatting niet ronduit tot de zijne, maar hij had het toch maar gezegd. De hoorder voelt de dreiging. Wisse kon dat knap oproepen. Overigens was dat meer dan effectbejag: hij maakte zich echt heel druk over de krachtontplooiing van 'Rome'.

Vermaard is de manier waarop Wisse collectes voor goede doelen aanpreeft. Eens promootte hij in Amsterdam-Oost een collecte door een briefje van 100 gulden omhoog te houden en zo de mensen aan te sporen om veel geld in het zakje te doen.¹² Toen een soldaat ten onrechte gevangen was gezet, riep hij zijn hoorders op door middel van de collectezak een bombardement van gulden en rijksdaalders uit te voeren op diens gevangenis.¹³ Wisse sorteerte hiermee effect. Mensen keerden hun portemonnees binnenstebuiten. Er werden zelfs sieraden op de offerschalen gelegd.¹⁴

De macht van zijn woord maakte dat velen hem op handen droe-

---

12. Mededeling D. Meijer, overgeleverd via A.J. Molenaar.

13. Het ging om een protestantse Spaanse soldaat, *DW* 3 augustus 1951.

14. W.C.F. Scheps in *Kerknieuws* 29 november 1957, 294.

gen. ‘Van Wisse kan men mij geen kwaad vertellen,’ noteerde Van Dijk daarom.¹⁵ Toen het schip waarmee Wisse in 1933 op weg ging naar Indië nog even een korte stop maakte in IJmuiden, liep de gemeente daar uit om hem vanaf de kade heel Psalm 121 toe te zingen. ‘Onder eindeloos gewuif voeren we weg,’ verhaalde hij er zelf van.¹⁶

Reputatie

Talloos vaak zijn Wisses geschriften herdrukt,¹⁷ soms voorzien van inleidende woorden die de waardering voor zijn bijdragen bedoelen te vergroten. In een inleidend woord op de uitgave van Wisses homiletiekcolleges kwalificeerde ds. G.A. Zijderveld (1919-1992) hem als een godsgeschenk aan de kerk in Nederland. Het derde daarbij niet dat hij zelf inmiddels een kerkelijke grens was overgestoken, want Wisse, ‘de grootste kanselredenaar van de 20^e eeuw,’ was ‘de oecumenische prediker voor de hele Nederlandse kerk.’¹⁸ In een inleiding op in 2011 nieuw uitgegeven preken van Wisse drukte prof. A. Baars waardering voor hem uit.¹⁹

De Goede Vrijdag editie 2018 van het *Reformatorisch Dagblad* opende met een citaat uit Wisses werk, gevolgd door uitspraken van gereformeerd-puriteinse grootheden als Johannes Calvijn, Thomas Boston en Robert M. M’Cheyne. De introducties van biograaf ds. H. van der Ham op zijn heruitgaven van Wisses werk verheerlij-

---

15. *Het nooit verloren vergezicht*, 41-42.

16. *DW* 9 juni 1933.

17. De heruitgaven beperken zich niet tot geschriften. Van der Ham en M. van der Sluys hebben ook een selectie uit de pastorale brieven in *De Wekker*, inhoudelijk herschikt naar pastorale thema’s gepubliceerd: *Pastorale brieven rond de heilsfeiten van een oude Doornse oefenaar* en *Pastorale brieven rond geloofsvragen*, Zwijndrecht 2011 en 2013. De oorspronkelijke brieven zijn ontdaan van hun karakter van gelegenheidsgeschrift en van de historische informatie erin. Als ‘geschenboekje’ werd in 2019 uitgegeven *Genodigd tot de bruiloft. Drie preken rond het heilig avondmaal*, Apeldoorn 2019.

18. ‘Woord vooraf’ in: *Homiletiek*, Kampen 1980, 5-6.

19. ‘Wisse als prediker en homileet’ in: G. Wisse, *Vrije genade. Een selectie uit zijn preken* (bezorgd door H. van der Ham en M. van der Sluys), Apeldoorn 2010, 36. Vgl. Baars’ ‘*De eenvoudige Heidelbergse...!* Een korte geschiedenis van de catechismuspreek in Nederland, Apeldoorn 2012, 48, eerder in ‘Ter inleiding’, 5.

ken hem. Dit vond ook weerklank. Zo noemde ds. B. de Romph de hoogleraar niet alleen ‘een kanselredenaar van ongeëvenaarde grootte’, maar ook een ‘grote in Gods Koninkrijk’.²⁰ Een herdenkingsuitgave van de Spaanse Evangelische Zending eerde hem als ‘een grote man Gods’.²¹

In bevindelijk-gereformeerde kring hebben Wisses woorden nog altijd profetische kracht en staat zijn boodschap als een rots in de branding van het wisselend getij aan opvattingen. Vaak citeren bevindelijk-gereformeerde predikanten hem. In de Gereformeerde Gemeenten is het – los van het lezen van de ‘oudvaders’ – *not done* om in erediensten preken te lezen van buiten het kerkverband; voor Wisse maakt men een uitzondering.²² De Staatkundig Gereformeerde Partij claimt hem als geestelijk leidsman, waarbij de geschiedenis omgebogen wordt. Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de partij zagen in 2018 enkele bundels redevoeringen het licht, waarin ook een hertaling van de *Tijdrede over de hedendaagsche wereldgebeurtenissen* is opgenomen. Dit referaat heeft Wisse, toen nog predikant in de Gereformeerde Kerken, verschillende keren gehouden in de winter van 1917-1918 en ging een maand na de oprichting van de SGP naar de drukker. Ten onrechte is boven deze hertaling genoteerd ‘Tijdrede SGP’. Bovendien was Wisse, zoals ik verderop laat zien, toen in woord en daad nog helemaal geen SGP’er.²³

Mijn doel met deze publicatie is de feiten rond Wisse terug te halen, met soms als resultaat dat mythevorming doorbroken wordt.

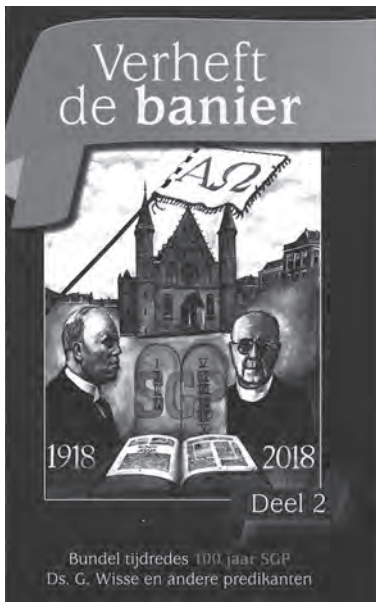
---

20. Recensie van de tweede druk van Van der Hams boek in *RD* 20 juni 1996.

21. *En het Woord Gods wies. Uitgave ter herdenking van 25 jaar evangelisatie arbeid in Spanje door de Spaanse Evangelische Zending, z.p. z.j. [1974], 23, 38.*

22. J. Mastenbroek, ‘De Doornse oefenaar’, *Oude Paden* 1 maart 2008, 29-39, aldaar 30.

23. Ten onrechte dateert de samensteller de rede ook in 1919. Zie Wisses woord vooraf in zijn *Tijdrede*. De heruitgave, in deel I voorzien van een woord vooraf van de tweede voorzitter van de partij, is als ‘Het gezicht van de vier paarden. Tijdrede SGP over Openbaring 6:1-8’ opgenomen in *Verheft de banier* II, Goes 2018, 7-26. Zie hoofdstuk 4.3 over Wisses verhouding tot de SGP.

Wisse op het omslag van uitgegeven SGP-tijdredes

Wisse tot 1920

Decennialang was de vraag wie Wisse was in Nederland een overbodige. De tijd dat hij voor talloze kerkmensen een begrip was, is voorbij. Nu de focus in dit boek bovendien ligt op zijn leven vanaf 1920, zij het met allerlei *flashbacks*, is een korte schets tot die tijd wenselijk.²⁴

Gerard Wisse wordt op 24 maart 1873 geboren als oudste zoon van Gerhardus Wisse en Adriana Maria Bonardt. Hij heeft twee jongere broers, die hij beiden overleeft: Johannes Jacobus (1878-1946) en Jacobus (1888-1952).²⁵ Zijn vader heeft een kruidenierswinkel in Middelburg, waarin Gerard meewerkt. Zijn hart ligt hier echter niet. Kerk en maatschappij oefenen veel grotere aantrekkingskracht uit. Wanneer een rijke weduwe hem financieel wil steunen, grijpt

---

24. Eerdere schetsen: J. van Genderen in *Christelijke Encyclopedie* VI, 639; W.M. Stougie in *BLGNP* IV, 453-455.

25. T.N. Schelhaas e.a., *De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht*, Kampen 1984, 599-600.

hij met beide handen de kans aan om vanaf 1892 in Kampen aan de Theologische School van de Gereformeerde Kerken de (voor) opleiding tot predikant te volgen. Wisse wordt hier gegrepen door het neocalvinisme van Abraham Kuyper en Herman Bavinck, die in deze jaren hun *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid* en *Gereformeerde Dogmatiek* publiceren. Kuyper maakt als vormer van een volksdeel naam in de Nederlandse geschiedenis. Hij richt het dagblad *De Standaard* (1872), de Antirevolutionaire Partij (1879) en de Vrije Universiteit (1880) op. Het zwaartepunt van zijn leven verlegt zich steeds meer naar de politiek. Van 1901 tot 1905 is hij minister-president. Bavinck ontwikkelt zich, zonder zijn zelfstandigheid te verliezen, tot zijn rechterhand. Ook de jonge Wisse laat zich graag meenemen in dit nationale neocalvinistische reveil. Tegelijk blijft bij hem merkbaar dat hij is opgegroeid in een gemeente die oorspronkelijk deel uitmaakte van de afgescheiden traditie van de kruisgezinnen, waar een sterk bevindelijk klimaat heerste.²⁶

Dertig jaar lang is Wisses kerkelijke context die van de Gereformeerde Kerken in Nederland, die na een decennialang Samenop-Weg-proces in 2004 opgingen in de Protestantse Kerk. Als hij in 1892 naar Kampen gaat, is die zomer net de Vereniging van de Christelijke Gereformeerde Kerk met de Nederduits Gereformeerde Kerken beklonken.²⁷ Dit was de tweede grote kerkvereniging van de negentiende eeuw. De eerste, in 1869, leidde tot de vorming van de Chr. Geref. Kerk. Dit kerkverband ging in gesprek met de Nederduits Gereformeerde Kerken, die vanaf 1886 ontstonden als gevolg van een nieuwe uitstroom uit de Hervormde Kerk, de Doleantie onder leiding van Kuyper.²⁸

---

26. Zie voor de context waarin Wisse groot wordt: Jaap van Gelderen, 'Middelburg in voorbije dagen. De visie van Pier de Kruijter (1845-1928)' in: Idem e.a. (red.), *Cruut-hof. Opstellen voor Kees de Kruijter*, Kampen 2001, 203-222.

27. Zie L.J. Wolthuis e.a. (red.), *De Vereniging van 1892 en haar geschiedenis*, Kampen 1992.

28. Vgl. naast diverse overzichtswerken vooral W. Bakker e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis*, Kampen 1986.